

ТЕОРІЯ Й ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Віктор Миколайович Єрмолаєв,
*д-р юрид. наук, професор,
чл.-кор. НАПрН України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

УДК 340.15(094)

ПРАВДА РУСЬКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ДО ВИТОКІВ І ТРАДИЦІЙ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті на основі порівняльного аналізу визначено спільні спадкоємні риси «законодавчого права» Київської Русі й сучасної України.

Ключові слова: перший вітчизняний правовий кодекс, Руська Правда, сучасна правова система.

Поява першого вітчизняного правового кодексу – Руської Правди була пов’язана з ім’ям великого київського князя Ярослава Мудрого. Після переможної битви над дружиною князя Святополка Окаянного і його союзниками печенігами наприкінці 1015 – на початку 1016 рр. військо Ярослава Володимировича вступило в Київ. Відпускаючи новгородську дружину додому, крім грошової винагороди, він «дав їм правду і устав списав». При цьому, вручаючи переможцям «Правду», великий князь сказав: «По сей грамоте ходите, яко же списах вам, тако же держите. А се есть Правда Рускаа» [1, с. 176-177]. Так почалася довга історія Руської Правди, яка збагачувалася і новелізувалася в наступні десятиліття – в Короткій редакції (КП) за Ярослава Мудрого, в Поширеній (ПП) – за Ярославичів, Володимира Мономаха як найважливіше джерело феодального права Київської Русі.

Оскільки право – нормативна основа всієї правової системи, цікаво, хоча б побіжно, спробувати виділити спадкоємні риси «законодавчого права» Київ-

ської Русі і сучасної України. Зрозуміло, рівень розвитку права і правосвідомості, їх місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей та умови разюче змінились в нашій країні за тисячу років. У Київській Русі княжа влада була єдиним джерелом законодавства, існували чіткий поділ на вільних і невільних людей, диференціація їх прав і обов'язків залежно від їх соціального статусу, укорінені язичницькі звичаї та багато інших архаїзмів. Але залишились з минулих часів у порядку правонаступництва використання норм звичаєвого права, які закріплювались і новелізувались ще в Ярославій Правді. Тривалий час воно діяло поряд з нормами писаного права [2, с. 184-185]. В Україні правовий звичай хоча й має статус додаткового джерела права, проте його роль зростає в умовах розширення сфери приватного права. Стаття 7 ЦК України закріплює можливість застосування звичаїв, які є усталеними у сфері цивільних відносин. Особливого значення набуває звичай ділового обороту, який активно використовується, наприклад, при регулюванні зобов'язальних відносин. Так, зазначені у ст. 526 ЦК України загальні умови виконання зобов'язань передбачають узгодження поведінки суб'єктів виконання з умовами договору, вимогами ЦК та інших законодавчих актів, звичаїв ділового обороту. Аналогічні посилання на них містять і ст.ст. 527, 529, 531, 627, 654 Цивільного кодексу та ін. Цей Кодекс містить посилання й на звичаї національних меншин і місцеві звичаї (ст. 28). У Сімейному кодексі України встановлено, що при вирішенні сімейного спору суд може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, якщо вони не суперечать вимогам кодексу, інших законів. Отже, звичаї та основане на них звичаєве право продовжують відігравати істотну роль у формуванні вітчизняної правової системи.

Визначаючи форму правління у Київській Русі як ранньофеодальну монархію, історики держави і права часто не зважають на наявність в її політичній системі таких традиційних демократичних інститутів, як віче, органи міського самоврядування, боярська рада при великих київських князях [3, с. 508–511]. Так, Ярослав Мудрий дав новгородцям «Правду Руську», виконавши свою обіцянку на новгородському вічі [4, с. 71, 82–85]. «Правда Ярославичів» приймалася на з'їзді трьох синів Ярослава за участі київських бояр і намісників інших міст (ст. 18 КП). «Устав» Володимира Мономаха приймався теж на особливій нараді великого князя разом з боярами і посадниками в с. Берестовім під Києвом (ст. 53 ПП). Таким чином, великі київські князі у законотворенні зважали на демократичні традиції Русі, прагнули до соціального порозуміння.

Незважаючи на зміни у суспільній, побутовій правосвідомості і правовій культурі суспільства за тисячу років, у нормативній складовій сучасної правової системи України, її регулятивній та охоронній функціях можна прослідкувати певну наступність з Руською Правдою. Вона помітна у загальних принципах, нормах та інститутах права, його джерелах.

«Правда» на Русі розумілась як закон, за звичаєвим правом – справедливості. Саме в справедливості права вбачається його загальнолюдська і позачасова цінність. Зрозуміло, що зміст справедливості не абстрактний,

а конкретно-історичний, але є в ньому і метафізичне – справедливе по суті, гуманне, високоморальне, легітимне, пріоритетне навіть над принципами свободи і рівності.

Правда Ярослава розпочинається статтею про навмисне вбивство і обмежує застосування кровної помсти як пережитку родового ладу: колом осіб, наділених таким правом, та передбаченою альтернативою – головництвом і вірою (ст. 1 КП; ст. 1 ПП). Норми статті не допускають застосування самосуду чи особистої помсти, передбачають можливість матеріального відшкодування для потерпілої сторони і князя. За змістом статті визначена санкція за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині належить до юрисдикції княжого суду.

Кримінальний кодекс України в його Особливій частині теж розпочинається II розділом – «Злочини проти життя та здоров'я особи», де у ст. 115 подається поняття вбивства, передбачено відповідальність за цей особливо небезпечний злочин. Як і ст. 1 КП і ПП, ч. 1 ст. 115 КК передбачає відповідальність за вбивство без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин (т. зв. умисне вбивство), їх ознаки містять наступні ст.ст. 116–118 КК. Як вважають коментатори ст. 115, цією ж статтею охоплюються вбивства в бійці, з помсти на ґрунті особистих стосунків та деякі інші [5, с. 25-26]. Отже, давньоруський і сучасний законодавець однаково вважають охорону життя людини своїм найважливішим завданням, схоже враховують об'єктивну сторону вбивства, хоча її ознаки час і суспільно-політичні умови суттєво змінили. Об'єктивна сторона злочину в Правді ще недостатньо виражений, тут виділяються лише дві стадії вчинення злочину: замах на злочин і закінчений злочин. Його суб'єктивну сторону законодавець Руської Правди визначав у інших статтях (ст.ст. 19, 20 КП, 6-8, 12 ПП та ін.)

Соціальна стратифікація давньоруського суспільства була набагато складнішою, а охорона життя державних службовців набагато гострішою, ніж сучасна. Тому законодавець Правди, враховуючи ці обставини, передбачив юридичну відповідальність за вбивство огнищанина – княжого дворецького, тіуна – судового чиновника, старшого конюшого, вбивство яких каралося подвійною «вірою» (ст.ст. 19–23 КП) або 40-гривневою «вірою» за вбивство тіуна або мечника чи гвідіна за ст.ст. 1, 3, 12 ПП. Поширена Правда визначала розмір штрафу за вбивство в залежності від соціального статусу вбитого. Розвитком положень статей Правди, в яких йшлося про вбивство «княжих мужів» державних діячів, зрозуміло, з урахуванням радикальних історичних змін, можна вважати статтю 112 КК України «Посягання на життя державного чи громадського діяча», де основним безпосереднім об'єктом цього злочину є теж відносини, що забезпечують нормальну діяльність державної влади, а обов'язковим додатковим об'єктом – життя людини. На відміну від КК України, посягання на життя «княжих мужів» у Правді йшло після статті про вбивство будь-якої вільної людини – русина, гвідіна, купчини, ябетника чи навіть виключеного з общини ізгоя. Такі пріоритети роблять честь законодавцю Руської Правди.

Здавалося б, що часи кровної помсти, укоріненої у звичаєвому праві стародавніх народів, а отже, й у східних слов'ян, давно минули. Ярослав Мудрий у своїй Правді закріпив обмеження застосування кровної помсти як законної санкції за вбивство людини, збузив коло можливих месників найближчими родичами, визначив альтернативу для них у вигляді грошового відшкодування – «головництва». А після смерті великого князя Ярослава його сини разом із своїми «мужами» «отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша» (ст. 2 ПП). Отже, нова редакція Руської Правди даною статтею відмінила право кровної помсти, замінивши її грошовим штрафом. Вищою мірою покарання був так званий «потік і розграбування», який призначався за вбивство у розбої (ст. 7 ПП), конокрадство (ст. 35 ПП), підпал будинку або гумна (с. 83 ПП). За цими статтями у злочинця конфісковувалося все майно («пограбування»), він виганявся разом з родиною з общини («потік»), що прирікало вигнаних на жебракування чи холопство. Таким чином, Ярославичі продовжили гуманну лінію розвитку кримінального права, започатковану їх батьком. Адже Правда Ярослава не лише обмежила застосування кровної помсти, а й виключила смертну кару з переліку покарань княжим судом. Відповідно до принципів Ради Європи не допускає покарання у вигляді смертної кари і КК України, тим самим продовжуючи гуманну лінію Руської Правди у кримінальному праві.

Між іншим, ця міра покарання у ті середньовічні часи була поширена у законодавстві сусідніх країн. У Візантії, від якої Русь сприйняла християнство, справи про вбивство вирішувались винесенням судом смертної кари злочинцю за умисне чи ненавмисне вбивство. Права на помсту візантійський закон не передбачав [6, с. 72, 188-189]. Закон норвезького короля Олафа Святого (бл. 995-1030) теж проголошував: «...хто б не вбив людину без причини, він повинен бути позбавлений миру і власності, і де б його не було знайдено, його слід вважати поза законом, від нього ніяке відшкодування не може бути прийнято ні королем, ні родичами» [7, с. 37].

Проте і через тисячоліття вбивство з помсти як мотив злочину ще не викорінено у боротьбі зі злочинністю. КК передбачає покарання за посягання на життя державного або громадянського діяча за мотивом помсти за його діяльність, перешкоджання чи зміни її характеру (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК). Вбивство таких осіб на ґрунті особистих взаємовідносин кваліфікується як злочин проти життя. Вбивство особи з помсти кваліфікується за ч. 1 тієї ж статті КК і тоді, коли воно не пов'язане з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку і вчинене на ґрунті особистих стосунків у зв'язку з діями потерпілого, помста за матеріальну шкоду тощо. Очевидна причина існування помсти як мотиву злочину не стільки в природі суспільних відносин, скільки в незмінній природі людей, схильних до протиправних дій, і в часи Ярославової Правди, і в часи КК незалежної України.

Звертає на себе увагу, що в обох нормативно-правових актах, розділених тисячоліттям, вирішуються два основні завдання, хоча й не задекларовані зако-

нодавцями Правди, – охорона суспільних відносин від злочинних посягань, запобігання злочинам, попередження про правові наслідки їх вчинення. В обох нормативно-правових актах (у Правді – за смыслом ст.ст. 19, 20 КП) вбивство кваліфікується як протиправне позбавлення життя, із суб'єктивної сторони – умисним чи необережним. Законодавець Правди визначив й обтяжуючі обставини злочину, наслідком якого стала смерть «княжого мужа»: коли його вбито «несправедливо», або «в розбої», здійсненого, очевидно, з корисливих мотивів, чи вбивцею-крадієм (ст.ст. 19-21 КП, 3, 6 ПП).

У частинах 6, 7 ст. 115 КК теж обтяжуючими обставинами умисного вбивства названо корисливі і хуліганські мотиви. Коментатори статті вважають, що у разі умисного вбивства у бійці або сварці за відсутності обтяжуючих обставин воно повинно кваліфікуватись як просте умисне вбивство, незалежно від того, за чією ініціативою виникла бійка або сварка, де можуть мати місце й пом'якшуючі обставини, передбачені ст.ст. 116 і 118 КК. Отже, законодавець Кримінального кодексу передбачив у випадках умисного вбивства обтяжуючі і пом'якшуючі обставини, частина яких передбачалась ще законодавцем Руської Правди, адже обидва слідували принципу співмірності покарання злочину.

Цей давньоруський кодекс передбачав відповідальність за заподіяння людині каліцтва, ран та побоїв. Йдеться як про умисні тяжкі тілесні ушкодження (ст.ст. 5-7 КП; 27, 28 ПП), середньої тяжкості (ст.ст. 2, 8, 9 КП; 23, 24 ПП), легкі тілесні ушкодження (3, 10 КП; 25, 27-31, 67, 68 ПП). Залежно від тяжкості тілесних ушкоджень законодавець встановив диференційований штраф – 40, 12 і 3 гривні (мінімальний штраф дорівнював вартості бойового коня). Статті про умисні тілесні ушкодження, побої і мордування різняться між собою й залежно від предмета, засобу, за допомогою яких було здійснено злочинне діяння. Його кваліфікація враховує не лише ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, а й ступінь «образи» потерпілого. Так, заподіяння ударів палкою, жердиною, плоскою частиною меча або його піхвами вважалося в давній Русі особливо образливим для потерпілого і законодавець їх деталізує. На відміну від Руської Правди, КК вважає, що спосіб заподіяння тілесного ушкодження, а також засоби, які були використані при цьому, не є критерієм віднесення тілесного ушкодження до небезпечного для життя, а побої відрізняє від тілесних ушкоджень [5, с. 59, 72]. Отже, йдеться лише про визначення заподіяння шкоди здоров'ю, не враховується обтяжуюча обставина – шкода для честі й гідності потерпілого внаслідок використання злочинцем образливих для потерпілого способів чи засобів тілесного ушкодження, їх зв'язок з винним умислом потерпілого. Із формулювання п. 4 ч. 2 ст. 23 ЦК впливає, що приниження честі, гідності, а також ділової репутації визнається проявом моральної шкоди, підстави відповідальності та відшкодування моральної шкоди передбачені ст.ст. 1167 та 1168 ЦК [8; Т. 1, с. 92; Т. 2, с. 597-599].

За змістом статей об'єктивна сторона тілесного ушкодження чи побоїв Правда лаконічно визначає лише причинний зв'язок між злочинним діянням та його наслідками. З огляду на класифікацію ж тілесних ушкоджень, покарання

штрафом за умисні легкі тілесні ушкодження та побої, можна говорити про принципову схожість чи традицію Руської Правди і КК, ЦК, законодавці яких, очевидно, вважали важливою належну кримінально-правову і цивільну охорону здоров'я людини. Цікаво, що Ярослав Мудрий у ст. 2 Правди передбачив не лише грошове відшкодування кривдником людині з слідами побоїв (синцями чи кров'ю), а ще й плати лікарю. Застосування такої санкції КК України не передбачає, адже цей злочин «не призводить до порушення анатомічної цілості тканин або нормального функціонування тканин чи органів тіла людини»! А медицина у нас безоплатна... Не передбачає ст. 126 КК й дії потерпілого у відповідь на образі чи умисне завдання удару кривдником. «Суд Ярослава Володимировича» у ст. 26 так формулює її гіпотезу і санкцію: якщо ж (ображений), не стерпівши, (у відповідь) ударить того (тобто кривдника) мечем, то цього йому в провину не ставити. Такі були уявлення у Ярослава Мудрого і Ярославичів про захист честі й гідності вільної людини.

Руська Правда передбачала захист особистих прав людини – бояр, вільних общинників, навіть залежних людей (закупів, холопів) і рабів. Так, ст.ст. 56-62 ПП беруть під захист закупа (наймита), якого скривдить господар, відбере його власне майно, поб'є безглуздо, перебуваючи п'яним, або продасть в холопи. За вчинення подібних дій господар повинен не лише відшкодувати матеріальні збитки потерпілого, надати йому свободу від зобов'язань, а й сплатити за кривду штраф, сума якого залежить від вчиненої кривди, порушення особистих і майнових прав. Додержуючись принципу законності, законодавець Правди передбачає захист закупа від образ і кривди господаря, можливість звернення потерпілого до суду, який повинен «дати йому правду». Отже, незважаючи на соціальну і майнову диференціацію населення Русі, законодавець прагнув утвердити начала рівноправності в державі, як вона розумілась у ті часи. Промовисто, що за часів Ярослава Мудрого, Ярославичів і Володимира Мономаха Русь не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних переконань. Тож Руська Правда не знала і прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань, статі, майнового стану чи місця проживання.

Отже, історичний тип Руської Правди і сучасної вітчизняної системи законодавства, не дивлячись на минуле тисячоліття, має спільні риси: національні традиції у праворозумінні, еволюцію правосвідомості і культури народу, засади гуманізму, принципи верховенства права, законності, поваги до людської гідності та ін. Саме вони відображають наступність у правовій системі України, започаткованої звичаєвим правом Київської Русі, Правдою Ярослава Мудрого.

Список літератури:

1. Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950.
2. Правовий звичай як джерело українського права / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 279 с.
3. Єрмолаєв В. М. Становлення та розвиток вищих представницьких органів влади України / В. М. Єрмолаєв // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1. – Х., 2008. – С. 507–545.

4. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий – великий князь Русі: наук.-попул. нарис / Г. Г. Демиденко. – Х. : Право, 2013. – 352 с.
5. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Т. 2: Особлива частина. – Х. : Право, 2013. – 126 с.
6. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / вступ. ст., перев., ком. Е. Э. Липшиц. – М. : Изд-во АН СССР, 1965. – 349 с.
7. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М. : Юрид. лит., 1988. – 176 с.
8. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / відп. ред. В. Г. Ротань. – 2-ге вид. – Х. : Право, 2010.

Єрмолаєв В. Н. Правда Русская Ярослава Мудрого: к истокам и традициям отечественного законодательства.

В статье на основе сравнительного анализа выделены общие преемственные черты «законодательного права» Киевской Руси и современной Украины.

Ключевые слова: первый отечественный правовой кодекс, Русская Правда, современная правовая система.

Ermolaev V. M. Russkaya Pravda of Yaroslav Mudryi, the origins and traditions of national legislation.

Problem setting. *The emergence of the first national legal code – Russkaya Pravda was associated with the name of Grand Prince Yaroslav Mudryi. Since the law is normative background of the whole legal system, scientific interest represents research of hereditary traits «legal rights» if Kievan Rus' and modern Ukraine. Although the level of law development and legal consciousness, the place in society life, learning values and legal conditions for a thousand years in our country have changed drastically, but remained from past times in succession important principles, traditions and institutions.*

Recent research and publications analysis. *The authors of fundamental monographs «Legal custom as a source of Ukrainian law» / By Edition of. I. B. Usenko (2006), «The legal system of Ukraine: history, status and prospects» : 5 t. Vol. 1 (2008), new articles in the book «Russkaya Pravda of Yaroslav Mudryi, the beginning of legislation of Kievan Rus'» (2014) examined the sources of law of Kiev Rus, the use of customary law in the legal system of Ukraine. In this article attention is focused brief analysis on certain principles of succession and norms of institutes of the Russkaya Pravda (RP) of Yaroslav Mudryi and modern Codes of Ukraine and their interpretation in scientific comments.*

Paper objective. *«Truth» in Russia is understood as a law by common law – justice. It is in the law of justice – its universal and timeless value. Since the days of long RP customary law were on a par with the norms of written law. In Ukraine, the legal tradition is an additional source of law, its role is increasing in terms of expanding the scope of private law. The article analyzes the norms of articles Civil Code of Ukraine, the Family Code of Ukraine that provides, as in RP the application of customs, established in civil relations.*

Paper main body. *By comparing article of ancient code with the relevant articles of the Criminal Code of Ukraine, the author concludes: Old Russian and modern legislators consider the protection of human life as the major task, the same consider the actus reus of criminal act. RP is not only limited the use of blood revenge, but removed the death penalty from the list of punishments by princely court. This punishment was not allowed by the Criminal Code of Ukraine, thereby continuing the RP humane line in criminal law. Both legal acts, separated by a thousand years, settled two main objectives – protection of public relations from criminal offenses, the prevention of crime. RP envisaged the protection of individual human rights - the boyars, freemen, even dependent people (villains) and slaves. The legislator aimed to establish principles of equality in the state as it was understood that time. In times of Yaroslav Mudryi, Yaroslavichy and Vladimir Monomakh, Rus' did not know persecution of people based on their religious*

beliefs, direct or indirect restriction of rights, or privileges on grounds of religious belief, gender, economic status or place of residence.

Conclusions. *It is concluded that the historical type of the Russkaya Pravda and modern domestic legal system, despite the past millennium, in total reflects – national traditions in legal understanding, evolution of legal consciousness and culture of the people, the principles of humanism, rule of law, legality, respect to human dignity etc. They reflect the continuity of the legal system of Ukraine initiated by customary law of Kievan Rus', Russkaya Pravda of Yaroslav Mudryi.*

Key words: first domestic legal code, Russian Pravda, the modern legal system.

Надійшла до редколегії 05.05.2015 р.

Станіслав Анатолійович Косінов,
канд. юрид. наук, доц.,
начальник Державної фінансової інспекції
у Харківській області,
м. Харків

УДК 342.571

СУБ'ЄКТИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ

У статті визначено призначення та правові основи громадського контролю в умовах демократичної держави. Наголошено, що суб'єктами громадського контролю можуть виступати всі учасники суспільних відносин, які не наділені публічними владними повноваженнями. Підкреслено, що громадський контроль здійснюється не лише громадськими об'єднаннями (організаціями), але й неорганізованою громадськістю. Здійснено класифікацію громадських об'єднань як суб'єктів громадського контролю, надано характеристики деяких з них (органів самоорганізації населення, засобів масової інформації, профспілок, політичних партій та ін.). Зроблено висновок про недоцільність віднесення органів місцевого самоврядування до суб'єктів громадського контролю за державною владою.

Ключові слова: громадський контроль, публічна влада, суб'єкти громадського контролю, громадські об'єднання.

Навіть демократичний суверен втрачає міру, коли отримує абсолютну владу [1, с. 24]. Історія західного суспільства довела можливість обмежити владу не внутрішньо, а зовнішньо [2, с. 385]. Саме тому визначальним для